

Ólomlemezre írt korai görög védő praktikák

Early Greek Protective Magic on a Lead Lamella

Bajnok Dániel

daniel@bajnok.hu

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

The use of incantations (*epodai*) was a common way of averting evil and curing disease in the early Greek magico-medical practice before the Roman imperial era. These incantations were mainly preserved in lead lamellae. This study presents a 4th c. BC Greek amulet from Phalasarna (Crete), which contains elements and motifs that lived on in the ancient magical tradition for centuries

Kulcsszavak: ólomlemez, ráolvasás, ephesia grammata, védő varázslat, Phalasarna

Keywords: lead lamellae, incantation, ephesia grammata, protective magic, Phalasarna

Az ókorból ránk maradt, ólomlemezre írt varázsszövegek többsége ártó célzatú, megkötő átkokat (*katadesmoi* vagy *defixiones*) tartalmaz. A császárkor első századaiban a legtöbb bajelhárító vagy gyógyító amulett szövegét más anyagra írták: bronz- vagy rézlemezre, ritkábban ezüst vagy arany lamellára és persze más íráshordozóra is: gemmára, papiruszra, kőre stb., de ólomlemezre egyáltalán nem, mert azt az alvilággal és az ártó mágiával hozták összefüggésbe. Azonban a császárkort megelőző századokban, úgy tűnik, még semmi sem tartotta vissza az amulettek készítőit, hogy ólomra karcolják a gyógyító vagy bajelhárító ráolvasások szövegét.¹ Sőt, e korai korszak ráolvasásai jellemzően ólomlemezen maradtak fenn. Legkorábbi ólom-amulettjeink Magna Graeciából (Himera, Selinus, Lokroi Epizephyrioi) és Krétáról (Phalasarna) származnak. Ezeknek szövege, már amennyire a töredékekből kihámozható, igen nagy mértékben hasonlít egymáshoz.

A korai ólomlemezre írt amulettek közül a legnevezetesebbet a 19. század végén találták a krétai Phalasarnában, és ma az athéni Régészeti Múzeumban őrzik. A Kr. e. 4. századra keltezett ólomlemez (3,7 x 14,5 cm) görög nyelven bekarcolt szövegének értelmezése mindmáig komoly fejtörést okoz az ezzel foglalkozó kutatóknak. (Jordan 1992: 191–194.)

... parancsolom, hogy meneküljete a mi otthonunkból, ... szólítom a bajt elhárító Zeust és a városdúló Héraklést és Iatrost és Nikét és Apollónt. AIAI EGÓ D'HELKEI TE TRAGOS PXYTYAITAGALIS Epaphos, Epaphos, Epaphos, menekülj (pheuge), menekülj nyomban, nőstényfarkas, menekülj nyomban te is, kutya, és PROKROPROSATE társ (?). 5. Fussatok el

¹ Ehhez hasonlóan a késő antik keresztény démonűző formulák is jellemzően ólomlemezre íródtak.

örjögve, ki-ki a maga otthonába. Tartsuk távol POMPA[.]JETÓI a kutyákat (?), ASKI KATASKI KATASKI AASIAN ENDASIAN a fejés idején (?), erővel hajtsátok vissza a kecskéket a mezőről. Tetrax neve, a te neved pedig Trex ... szeles szirtfok. Boldog, akinek kiöntik (?) a kocsiúton (?), IÓ. KOIPHRESI LLYTO ... Trax Tetrax Tetragos. Damnameneu, igazd le kényszerrel a hitvány makacszkodókat, és mindenkit, aki csak árt nekem, és rossz dolgokat KOLLOBADOISI ... 10. ... hogy ne tudjon elpusztítani engem sem kenettel, sem borogatással, sem varázsitalal, sem varázsigével (epagógé), mindennek elrontója.

A bizonytalan olvasatok és fordítási nehézségek dacára világosan látszik, hogy a phalasarnai ólomlemez olyan amulettként szolgálta viselőjét, amely elűzi az ártó erőket, leigáz mindenkit, aki csak ártani próbál tulajdonosának, és semlegesíti az ellene irányuló ártó praktikákat. Ahogy minden más ismert korai görög bajelhárító amulett, úgy ez a szöveg is daktilikus hexameterben íródott, és egy ráolvasást, pontosabban szólva ráéneklet tartalmaz, amelyet görögül *epaoidénak* vagy *epódénak*, latinul *incantationának* neveznek. A ráolvasásokra vonatkozó legkorábbi irodalmi adatunk az *Odysséia* XIX. énekéből származik (Kr. e. 8. sz.), amely megemlíti Odysseus vadkanvadászaton szerzett sebesülésének gyógyítását: „*És a sebének bekötötték szépen az isteni hősnek, / és meg is állították éjszínű vére folyását / ráéneklettel (epaoidé), s hazavitték házuk ölébe.*” (*Od.* XIX. 457–459., Devecseri Gábor fordítása.) A „*ránaklet*” (*epi + aoidé*) tehát kiegészítette a sebkötözést, de nem helyettesítette azt. Későbbi forrásainkból is világosan kiderül, hogy a praktikus és a mágikus orvoslás együttesen alkalmazandó, s olykor a ráolvasást gyógyító erejű italokkal, kenetekkel, és mindenféle egyéb szerekkel egészítették ki, amelyeket összefoglalóan *pharmakának* neveztek. Mindez arra figyelmeztet, hogy a phalasarnai és más hasonló lemezekben olvasható ráolvasások csak egy (jóllehet igen fontos) komponensét alkották a gyógyító eljárásoknak, amelyeknek többi eleme nagyrészt ismeretlen előttünk.

Az értelmezési problémákat az okozza, hogy a hexameterek nemcsak jelentéssel bíró szavakat tartalmaznak, hanem értelmetlen szótörmelékeket is. Ez annál is meglepőbb, mivel e szavak némelyike görögül van, a mondatba mégsem illeszthető be a jelentésük, így ezeket le sem lehet fordítani. Erre példa a 3. sorban olvasható EGÓ D’HELKEI, amely görögnek látszik, de görögül a szavak nem összeegyeztethetők, hiszen az egyes szám első személyű személyes névmás (*egó*) után hasonló esetben álló igét várnánk, a *helkei* azonban a *helkó* (‘vonszol’) ige egyes szám harmadik személyben álló alakja. A szöveg más részeiből világos, hogy a szerző jól tudott görögül, és nem nyelvtani hibáról van szó, hanem éppen az „értelmetlen” szótörmelék-gyártás lehetett a cél. Hiszen ne feledjük: egy ráolvasással van dolgunk, amelyben nem csak a szöveg jelentése számít – legalább ugyanilyen fontos a szavak dallama és ritmusa.

Szerepelnek azonban e lemezen olyan „értelmetlen” szavak is, amelyek jól ismertek más szövegekből. Az „ASKI KATASKI KATASKI AASIAN ENDASIAN” ugyanis az *ephesia grammata* („ephesosi betűk”) néven ismertté vált mágikus erejű szósort elemeit tartalmazza. Hézychios, az ókor alkonyán élő görög grammatikus ezt a meghatározást írta róluk lexikonjában az ‘ephesosi betűk’ címszó alatt:

„Egykor hat volt belőlük, ám később mindenféle hamisítók továbbiakat is hozzákötöttek. Azt tartják, hogy az eredeti szavak az alábbiak: askion, kataskion, lix, tetrax, damnameneus, aision. Az „askion” a sötétséget jelölheti, a „kataskion” a fényt, a „lix” a földet, a „tetrax” az évet, a „damnameneus” a napot, az „aision” az igazságot. E szavak tehát szentek és sérthetetlenek.”

Hésychios tehát nemcsak felsorolja az ephesosinak nevezett betűket (azaz szavakat), hanem a jelentésüket is megadja.² E magyarázatával ingoványos terepre lép, hiszen valójában lehetetlen vállalkozás megfejtetni, hogy mi is lehetett a szavak eredeti jelentése. Számunkra azonban a jelentésnél fontosabb, hogy az ókor során számos korszakban és műben felbukkan az ún. *ephesia grammata*. Legkorábbi irodalmi említései Anaxilas és Menandros komédiaszerzők (Kr. e. 4. sz.) töredékei közt, elszórt rövid utalásokban találhatók.³ A töredékekben nem említik az egyes szavakat, de a szövegkörnyezetből kiderül, hogy közismerten bajelhárító hatásának tarthatták az amulettként viselt vagy kimondott igéket. Számos további szöveghely beleillik e képbe és érdekes részletekkel gazdagítja azt. Plutarchos tudósítása szerint a *magosok* ezt ajánlották ellenszerűl a démonoktól megszálltakként (*Moralia* 706d). Néhány antik lexikon (Suda, Phótiós és mások) tanúsága szerint a lydek királya, Kroisos is e nehezen érthető igéket hívta segítségül a máglyán (vö. Hérodotos I.87.), és feljegyeznek egy történetet is, amelyben az olympiai játékokon mindaddig nem lehetett legyőzni birkózásban az ephesosi versenyzőt, amíg észre nem vették, hogy a bokájára kötve az *ephesia grammata* van fölírva.

Azt a nyilvánvalónak tűnő kérdést, hogy miért is nevezték e szavakat „ephesosinak”, senki sem érintette az ókorban. Erre vonatkozóan csupán két bizánci forrásunk nyilatkozik, mindkettő a 12. századból. A thessalonikai Eustathios így ír az *Odyszeiához* írt kommentárjában (a lexikográfus Pausaniast idézve): „Valószínűleg ezek a betűk voltak homályosan és rejtélyes módon felírva Artemis [ephesosi kultuszszobrának] lábára, övére és koszorújára.” (Eustath. *Comm. Hom. Od.* II. p. 202.) Az Eustathiosszal nagyjából egykorú lexikon, az ún. *Etymologicum Magnum* viszont egy olyan alternatív magyarázatot is említ, amely nem Ephesos városának nevéből, hanem az *ephiémi* ige „eloldoz” jelentéséből értelmezi az *ephesia* melléknévet: „Vagy, amint azt korábban mondták, olyan felszabadító ráolvasásokról (*ephesión epaoidón*) nevezték el, amelyek nehezen érthetőek voltak, ezért is nevezik felszabadítónak (*ephesia*).” (*Et. M.* 402.28.) Alberto Bernabé az *ephesia grammata* eredetét vizsgáló tanulmányában (R. Wunsch nyomán) ez utóbbi magyarázatot fogadja el és erősíti meg, így helyesebbnek látszik, ha lemondunk az „ephesosi betűk” elnevezésről, és inkább felszabadító vagy megmentő varázsigeként fordítjuk az *ephesia grammata*-t. (Bernabé 2003: 23.)⁴ Ez az elnevezés minden szempontból illik e nagy pályát befutó mágikus szószorra, amely a későbbi évszázadokban gemmán, fémllemezen és papiruszon egyaránt felbukkan, és tulajdonképpen a „nagyhatalmú varázsigé” szinonimájává válik.

A phalasarnai lemezen megszólított isteneknek az lehetett a feladatuk, hogy védelmet nyújtsanak a ráolvasás elmondója, illetve az amulett viselője számára. Köztük első helyen szólítja meg a szöveg a legfőbb istent, Zeust, aki a „bajt elhárító” (*Alexikakos*) melléknévvvel illet. Zeus híres gyermeke, Héraklés itt „városdúló”-ként (*Ptoliporthos*) jelenik meg, amely e helyen pusztán a hős erejére utal és nem arra, hogy kárt okozna az amulett viselőjének.

² Hésychios magyarázata valószínűleg Alexandriai Kelemen egyházatyára (Kr. u. 2–3. sz.) megy vissza, aki a pythagoreus Androkýdésre írja le az *ephesia grammata* vélelmezett jelentését. (Alexandriai Kelemen: *Strómateis*, V.8.45.)

³ „Szép ephesosi betűkkel (*grammata*) hímzett bőrszüttyőket hordva” (Anaxilas, fr. 18.) „Föl-alá járkált, és ephesosi védővarázst (*alexipharmaka*) mondott a házasulóknak.” (Menandros, fr. 313., Phótiós *Lexikonjában* az '*Alexipharmaka*' szócikk alatt.)

⁴ Az *ephesia grammata* eredeti szószorozatának kutatásában nagy segítséget jelentenek mindazok a további korai görög nyelvű ólomlemezek, amelyek a sorozat elemeit részben vagy egészben tartalmazzák. Ilyen lemezt ismerünk ma a szicíliai Himerából (Kr. e. 5. század) és Selinusból (Kr. e. 4. század, kiadatlan), valamint a dél-itáliai Lokroi Epizephyrioból (Kr. e. 4. század).

Apjának fenti mellékneve azonban rá is vonatkozhatna, hiszen egy antik kommentáríró tanúsága szerint a nagy athéni járvány után (Kr. e. 429) szentélyt építettek a bajelhárító (*Alexikakos*) Héraklésnek az egyik attikai démosban. A *Iatros* név azt jelenti: orvos; ilyen néven önálló istenről nem tudunk – a kontextus ismeretében helyesebbnek tűnik, hogy vagy elvont gyógyító erőként, vagy a gyógyító aspektusáról is ismert, a felsorolásban is szereplő Apollón mellékneveként értelmezzük. Niké, a győzelem megtettesítője szintén jól illik a sorba. A háromszor megszólított Epaphos, Ió gyermeke, akit a mítosz szerint Zeus érintése (*epaphé*) nemzett (Apollodóros: *Mitológia* II.1.3–4.) E szövegösszefüggésben azonban talán helyesebb Epaphost egy érintés útján terjedő, fertőző betegség démonnevének tekintenünk, amelynek távoltartását szolgálja a lamella. (Kotansky 1995: 253.)

A lemez szövegének visszatérő motívuma a „menekülj-formula”. A ráolvasás felszólítja az ártó erőket jelképező lényeket (nőstényfarkas, kutya stb.), hogy fussanak el a maguk otthonába, azaz oda, ahová valók, és ne próbáljanak ártani az amulett által védett személynek. A kényszerítő formula jellegzetes eszköze a *pheuge* (fuss el!) vagy *pheugete* (fussatok el!) kezdetű felszólítás. E korai bajelhárító ige a legkorábbi ráolvasásoktól kezdve a késő antik keresztény démonűző varázslatokig népszerű eszköze marad a védő mágia gyakorlatának. (vö. Németh 2010.)

Irodalom

BERNABÉ, A.: *Las Ephesia Grammata. Génesis de una fórmula mágica*. MHNH 3 (2003): 5–28.

JORDAN, D. R.: *The Inscribed Lead Tablet from Phalasarna*. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 94 (1992): 191–194.

KOTANSKY, R.: *Greek Exorcistic Amulets = Ancient Magic and Ritual Power*, szerk. MEYER, M. – MIRECKI, P. Boston–Leiden, Brill, 243–277.

NÉMETH Gy.: „Fejfájás ellen. Gyógyító varázslatok.” *Kaleidoscope* 2010/1. (elérhető: 2011. szept. 15.) URL: <http://kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=17>